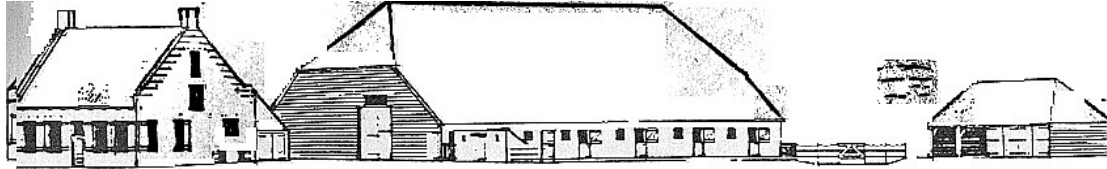

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De West-Brabantse boerderij

In de literatuur over de boerderijbouw worden de boerderijen in West-Brabant tot die van het Zuid-Hollandse type gerekend. Ieder die eens op Flakkee of in de Hoekse Waard heeft rondgezien, is wel tot de overtuiging dat dit niet het geval is en heeft bemerkt dat de West-Brabantse boerderijen een eigen stijl vertonen.

Kenmerkend verschil is dat hier de woningen vrij staan van de schuren, de schuren een andere indeling hebben en de stallen hier meer buitendeuren bezitten. Woning en schuur aangebouwd treft men hier aan bij de dijk- en stadsboerderijen en slechts bij uitzondering in de polders. (Boerderij aan de Tonsedijk bij Zwingelspaan).

Aangezien de oude Willemstadse boerderijen behoren tot het West-Brabantse type, dat voorkomt in de polders vanaf de Langstraat tot voorbij Bergen op Zoom, heeft veel van het volgende een algemene betekenis.

Onder een boerderij verstaan we een complex gebouwen dat bestaat uit een woning voor de bouwman met zijn gezin en inwonend personeel, een grote of langdeelschuur met aanliggende mestput, bijgebouwen voor het onderbrengen van kippen, varkens, karren, wagens en/of koetsen. Men spreekt van kippenhok, varkenshok en van wagenhuis, koetshuis, aardappelbewaarpplaats.

De grote schuur wordt soms naar haar afkomst "Vlaamse schuur" genoemd.

Het geheel is gecompleteerd met moestuin, siertuin, boomgaard en in enkele gevallen met een oprijlaan.

Bij het stichten van een boerderij behoorde ook het aanplanten van een rij bomen voor de houtproductie om na 75 á 100 jaar een spaarpot te hebben teneinde het schuurdak te kunnen vernieuwen.

Om de ontwikkelingen te beschrijven onderscheiden we:

- a. de schuren en boerderijen in de polder
- b. de stads- en dijkboerderijen
- c. de woningen bij de boerderijen in de polder

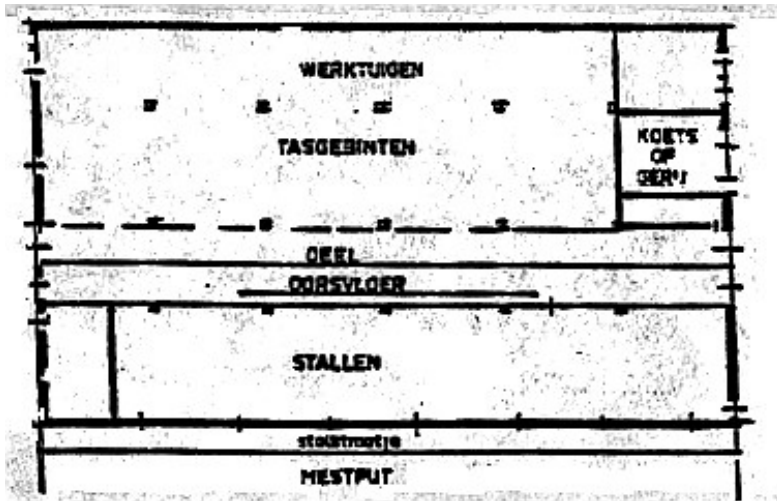
De schuren bij de boerderijen in de polder

De grote of Vlaamse schuur zoals we die aantreffen op de gemengde (akkerbouw en veehouderij) bedrijven, wordt gebruikt voor het stallen van het vee, waaronder ook de paarden, en het opbergen van de oogst.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De hoofdindeling der schuren

In de lengterichting van de schuur – tussen stallen en tasgebinten – ligt de deel welke het hart vormt van het bedrijf. Van hier wordt het vee in de stallen door de vallen (voerluiken) gevoerd, hierover wordt de oogst binnengehaald om opgetast te worden in de aanliggende tasgebinten en op een gedeelte dat van een houten vloer is voorzien wordt het graan gedorsen (dorsvloer).

De deel wordt bereikt door de mendeuren, de grote deuren in de eindgevels. In elk deurstel bestaat een der deuren uit een onder- en bovendeur en is in de andere deur een loopdeur, het klinket. De sluiting van deze grote deuren is door middel van een perkel – een losse stijl – waarin grote krammen zijn geslagen, waar doorheen grote wiggen die de deuren tegen de perkel aandrukken. Deze manier heeft het voordeel dat als de deuren gekrompen zijn, de

deuren stevig vast komen te staan.

De oudste schuren hadden geen bergruimte voor het gedorsen graan; het werd opgeslagen op de zolder van de woning. Aan het eind van de 18e eeuw begint men met aan een der eindgevels een koetshuis met daarboven een graanzolder, de peizel, in te bouwen in de schuur. Achter de andere eindgevel vindt men nog stallen en/of opslag voor ruwvoer voor het vee.

De ruimte achter de lange (lage) wand tot aan de tasgebinten werd gebruikt voor het opslaan van werktuigen en gereedschappen.

Constructie

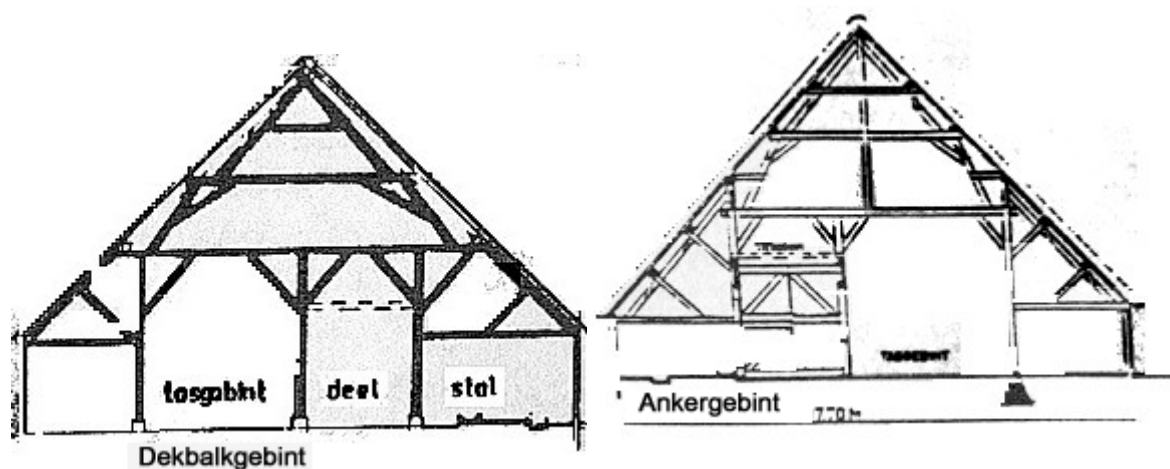
De oude schuren werden opgetrokken in hout op een stenen fundering en een rieten dakbedekking.

Het rietendak zorgt door haar ventilerend vermogen dat de vrijkomende damp uit het opgetaste hooi en graan vrijelijk verdwijnt en dit doet drogen.

Een bezwaar van het rietendak is dat het brandgevaarlijk is en dat het later veel aan onderhoud kost. Menig rietendak is dan ook vervangen door een pannendak op een 7 á 10 cm dikke rietlaag (het onderlaten of gelaterd dak).

De draagconstructie van de schuur wordt gevormd door aan elkaar gekoppelde gebinten.

Willemstadse boerderijen
door P. Hartmans architect NVA

Men onderscheidt hierbij gebinten waarbij de dekbalk op de buitenste stijlen rusten – het dekbalkgebint – en gebinten waarbij de buitenste stijlen hoger zijn en de dekbalk daar tussen is geklemd –het ankergebint. Beide typen komen hier in alle bouwperiodes voor. De gebinten worden onderling gekoppeld, de koppelbalk die in het dakvlak ligt is de worm (naar gelang men bij het bouwen meer gebinten overeenind zette werd ze langer, vandaar de naam).

Op de gebinten staan de spanten en deze dragen op haar beurt weer de gordingen waarover de daksporen worden aangebracht. Voor de gebinten gebruikte men meestal gezaagd hout met een zwaarte van 25 tot 30 cm in het vierkant.

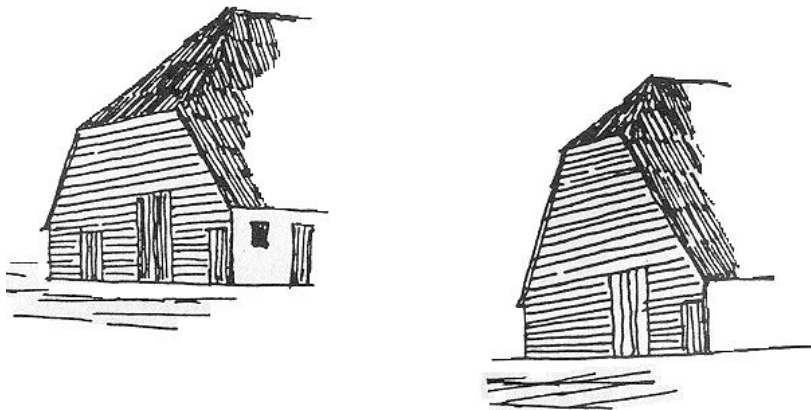
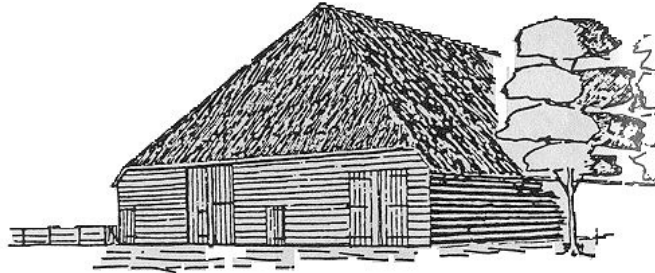
De lange levensduur van de houten schuur is te danken aan het zware hout dat werd gebruikt. Toch zijn inmiddels de houten buitenwanden vervangen door steen.

De eerste vervanging van het hout heeft plaats gevonden bij stalgevels aan de buitenkant waar, door de invloed van vocht, de voetplaat en de ondereinden der stijlen het meest te lijden hadden. Later volgden de andere buitenwanden. Omstreeks 1800 worden de schuren ook geheel in steen gebouwd. Door de achterwand nog in hout te maken, hield men de mogelijkheid open de schuur zonder al te veel kosten te verlengen.

Verschillende dakvormen

De oudste nog bestaande schuur in de Ruigenhilse polder is die aan de Westdijk (A.W. van Sprang). Zij bezit een schilddak, d.w.z. de dakschilden aan de eindgevels beginnen een weinig hoger dan de schilden boven de zijgevels. Een ander veel voorkomend type is het dak met wolfseinden. Het schild begint hier ter hoogte van de bovineinden der bintstijlen of worm. Soms is het schild nog kleiner.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

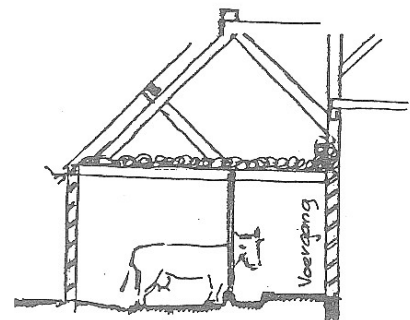
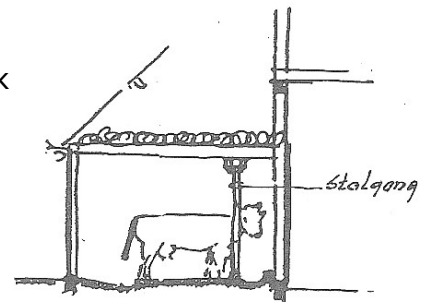
Noot: de schuur aan de Westdijk is in 1990 afgebroken en vervangen door een moderne loods.

Ontwikkelingen in de 20e eeuw

Na eeuwen van voortbouwen op het bekende model, begint met de 20e eeuw er een verandering te komen, dit mede door het werk van de Rijksconsulent voor de Landbouwgebouwen Van Houten. Het vee dat hier met de kop naar de deel wordt gestald is bij brand, vanwege het grote gevaar voor de helpers, niet tijdig los te maken en uit de brandende schuur te krijgen.

Een der eerste verbeteringen is het aanbrengen van een voergang in de stal. Men bereikt daarmee dat het voeren vlugger gaat en men veronderstelt dat het vee bij brand sneller kan worden vrijgemaakt en desnoods over deze gang naar buiten gestouwd. In Willemstad zien we deze gedachte toegepast in de schuur die de Wed. G. Dane in 190? laat bouwen en later meer wordt toegepast.

In de praktijk is gebleken dat constructie niet afdoende is het vee bij een brand te redden, ook omdat het vee zich aangetrokken voelt tot het vuur. Door deze ervaring wijzer geworden gaat men over tot het bouwen van stallen met een brandvertragende zolder (hierover later bij de

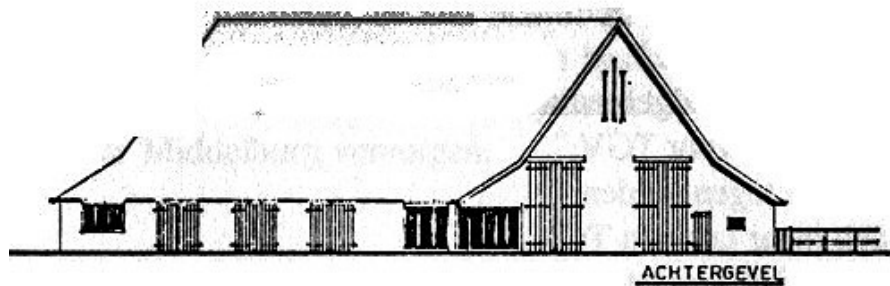
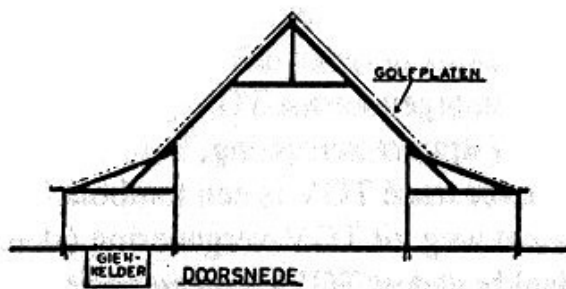
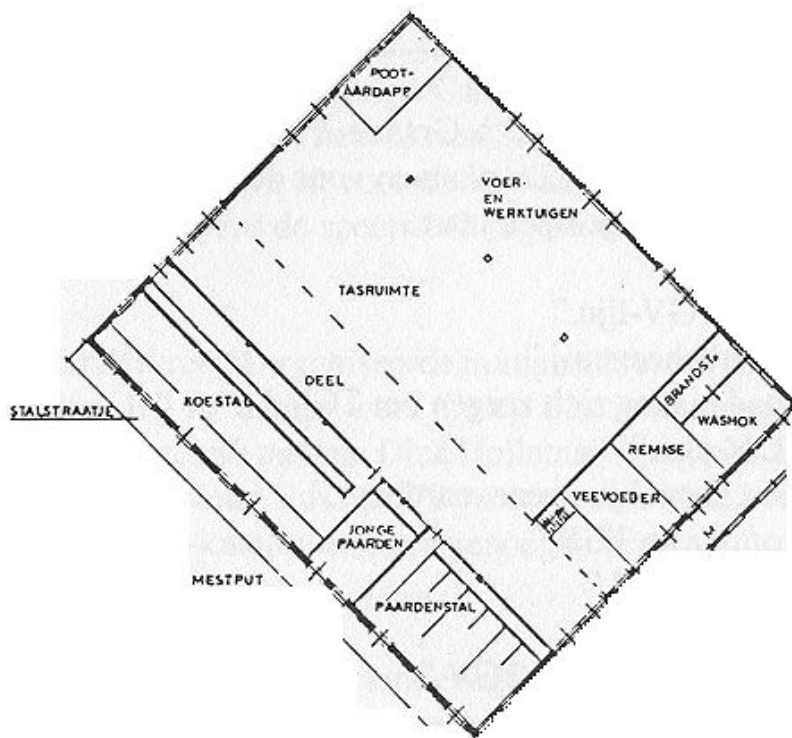
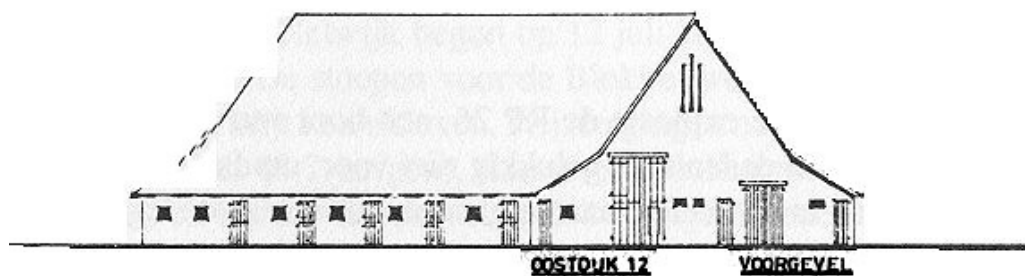
Willemstadse boerderijen
door P. Hartmans architect NVA

stadsboerderijen).

Voortgaande mechanisatie in de landbouw is aanleiding geweest om schuren te gaan bouwen waarin ook transportbanden gebruikt kunnen worden. De traditionele schuur met het vele houtwerk was hier niet geschikt voor.

De in die tijd voorgestane oplossing is te zien bij de schuur die G.N. de Lint in 1928 liet bouwen. De brandpreventie is hier verkregen door een inmiddels op de bouwmaterialenmarkt gekomen onbrandbaar materiaal: de eternietplaat golfplaat.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Willemstadse boerderijen
door P. Hartmans architect NVA

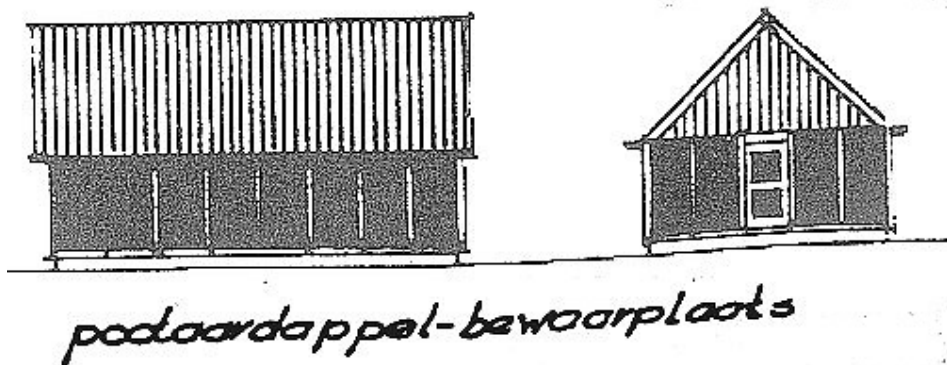
Landbouwschuur
Oostdijk 12
(In 1990 afgebroken)

Pootaardappelbewaarpplaatsen

Tussen de jaren 1920 en 1940 zijn bij bestaande boerderijen vrijstaande pootaardappelbewaarpplaatsen gebouwd (in de nieuwbouw bij de Lint is deze bewaarplaats ondergebracht in de schuur).

Vanwege het licht dat de pootaardappelen tijdens de bewaring nodig hebben, zijn de wanden uitgevoerd als een stijlwerk met daartussen glas. Vanwege de veiligheid gebruikt men draadglas, zowel binnen als buiten (spouwconstructie).

Bij de eerst gebouwde bewaarplaatsen bestaan de daken uit een eenvoudig golfplaten dak; met de ervaring dat het binnen te warm kan worden, is men later rieten daken gaan toepassen.

Stads- en Dijkboerderijen

De stadsboerderijen

Anders dan de boerderijen in de polder beschikten de boerderijen in de stad niet over een groot terrein, maar waren ingeklemd tussen andere omringende bebouwing. Oorlog en slijtage hebben ook hier voor de nodige stadsvernieuwingen gezorgd.

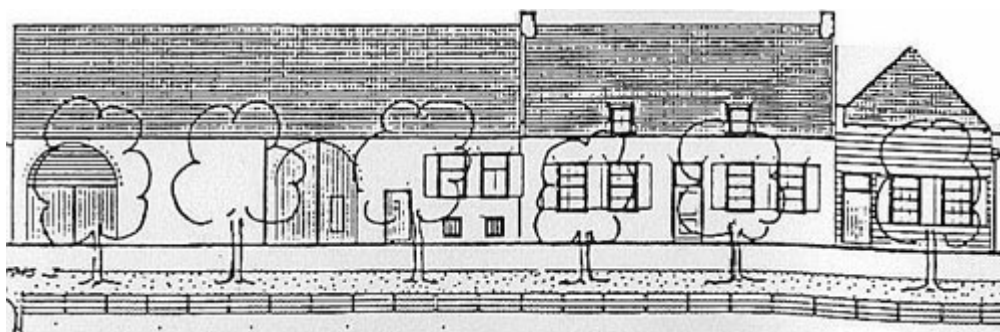
Een lang bewaard gebleven boerderij is die welke aan de Voorstraat heeft gestaan. Op de plaats waar nu de Rabobank staat, stond voor 1950 een grote schuur die bij de naast gelegen woning behoorde en waar vroeger de herberg de "Prins van Orange" is geweest.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

In de schuur was een kelder met opkamer die deel uitmaakte van de woning. Op de tekening is duidelijk te zien dat we hier met een schuur met schilddak hebben te maken. Het spantwerk van de schuur duidde er op dat dit ouder was dan de stenen voorgevel. De voorgevel van de woning is te dateren uit de eerste helft van de 19e eeuw, waaruit we mogen concluderen dat er een vernieuwing heeft plaats gehad.

Een geheel andere boerderij is die van de fam. Van der Gijp aan de Kerkring, waar vroeger een bierbrouwerij gevestigd was. Op de bewaard gebleven voorgeveltekening is te zien dat de inrijdeuren een afwijkende vorm bezaten.

Het bovengedeelte in het half rond klepte naar binnen toe open en moest alleen voor hogere vrachten geopend worden. De woning had aan de straatzijde een kelder met opkamer en is in het begin van de 19e eeuw gebouwd, vermoedelijk ter vervanging of als aanvulling op het huis dat nu door de fam. Manneke (Kerkring 37) wordt bewoond.

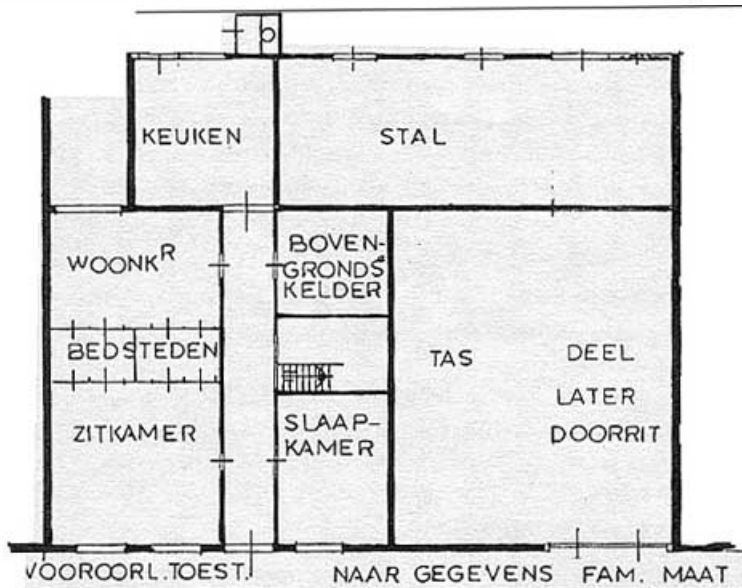
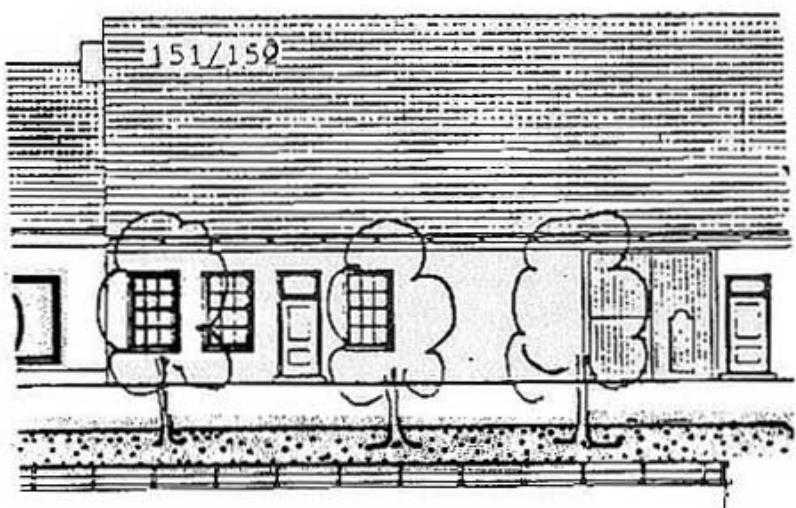
Op de hoek van de Kerkring en het Molenpad was de boerderij waar tot 1828 de wed. Hagens, voordien de wed. van B. de Koekoek, heeft gewoond en waarvan de schuur voor enige jaren plaats heeft moeten maken voor een tweetal woningen. De houten schuur, groot ca. 14.50 x 11 meter, bezat een deel die op het Molenpad uitkwam met links daarvan de stal. De buitenwand

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

der stal is in 1920 vervangen door een stenen muur.

Op de plaats waar nu het "Steunpunt"(verzorgingscentrum van de aanleunwoningen) is, stond voorheen de boerderij van de fam. Maat. De geveltekening laat zien hoe voort de bevrijding in 1944 de situatie was.

Achter deze boerderij liet H.H. Maat in 1938 een, voor die tijd moderne, dubbelrijige koestal met brede voergang en hooizolder bouwen.

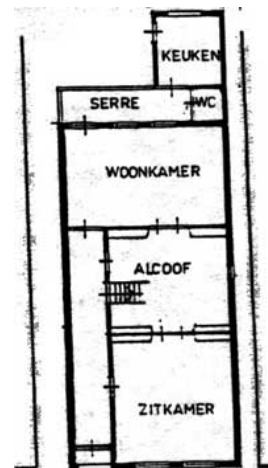
Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De oorspronkelijke gedachte was de hooizolder van gewapend beton te maken, maar tijdens de uitvoering is dit veranderd in een houten zolder.

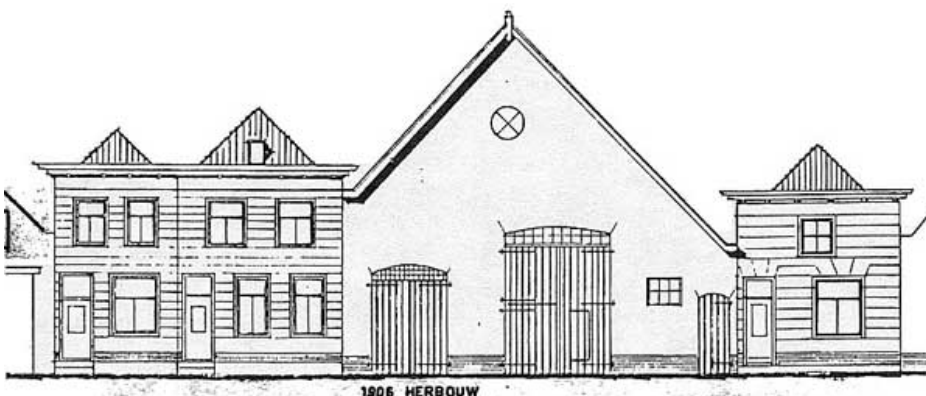
De stal heeft de oorlog overleefd, maar heeft nadien plaats moeten maken voor de aanleunwoningen bij het Steunpunt.

In de Achterstraat is in de laatste oorlog de houten schuur van Kr. van der Gijp verloren gegaan en vervangen door een nieuwe stenen schuur met de nokrichting evenwijdig aan de straat. De oude schuur vertoonde gelijkenis met de schuren aan de Groenstraat, maar dan met een klein schild. De aan de Landpoortstraat gelegen woning stond via het achtererf in verbinding met de schuur.

Aan de Groenstraat stond voor de bevrijding de boerderij van C. M. van der Slikke. Een gedenkplaat over de eerste steenlegging der schuur is bewaard gebleven en is nu op de zolder van het Mauritshuis te zien; ze vermeldt dat de schuur in 1795 (na het bombardement der Fransen) is herbouwd. De bouwmanswoning die bij deze schuur behoorde, stond aan de Voorstraat op de plaats waar nu de pastorie der Gereformeerde kerk staat.

In 1916 is door P. Pop naast de schuur een landbouwerswoning gesticht. Het is een woning met alcoof in plaats van bedsteden. Het dak is een z.g. Mansarde kap of gebroken kap.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

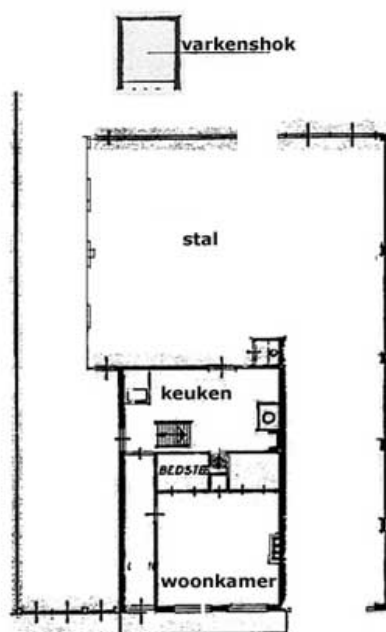
Een andere, grote houten, schuur in de Groenstraat stond aan de noordwestzijde. Ze is na een brand in 1906 door de wed. L. Korteweg in steen herbouwd. De topgevel is afgewerkt met houten dakoverstekken. De schuur is in de jaren zeventig door de fam. Spanjaard tot woning verbouwd.

Dakoverstekken waren er ook aan de boerderij tegenover het Mauritshuis aan de Hofstraat. Volgens de gevelsteen in 1892 opgericht.

Woning en schuur waren hier ineengegebouwd. De naast het woongedeelte gelegen deel liep door tot aan de achtergevel, de overblijvende ruimte van de schuur was ingericht als stal met daarboven een hooizolder.

Hofstraat N° 26
bouwjaar 1892

ANNO 1892

Naast boerderijen zijn er ook koestallen geweest. In oude bevolkingsregisters vindt men o.a. het beroep van koemelker. Een van deze stallen was aan het Vossenhol. Op deze plaats staat nu het "Schippershuis", dat deel uitmaakt van het "Wapen van Willemstad".

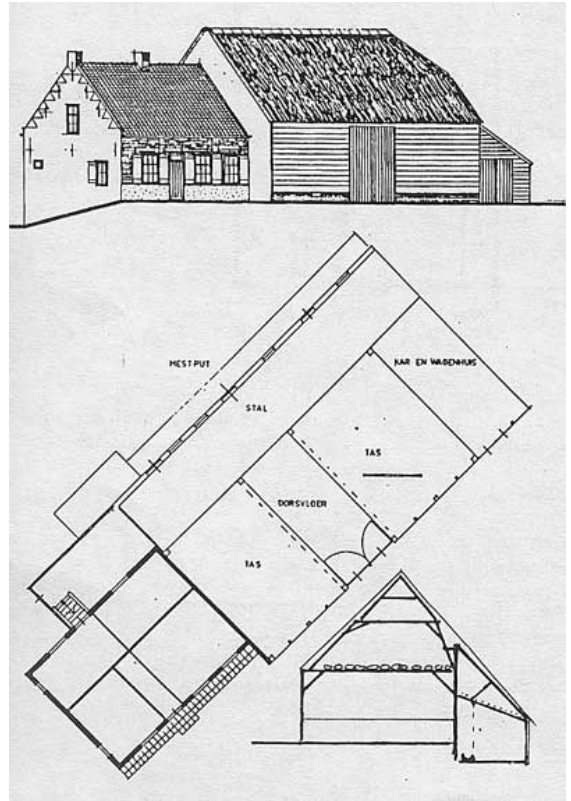
Behalve de besproken boerderijen zijn er nog enkele waarvan nog niet voldoende gegevens zijn gevonden, zoals die van Punt en van Van Mourik aan de Groenstraat en die van Kruisbeek en van Boertjes aan de Grimhoek.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

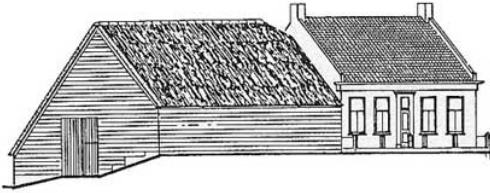
De dijkboerderijen aan de Stadse- en Helsedijk Dijkboerderijen onderscheiden zich van boerderijen in de polder of in de stad doordat ze op een hellend terrein (de dijktaluds, ook wel dijkbermen genoemd) staan. De toegang naar de boerderijen is over de kruin van de dijk. Hoewel bij de uitgifte van de gronden aan de teen van de dijk ruimte werd vrijgehouden, is deze nergens gebruikt als ontsluiting voor de bebouwing.

De dijkboerderijen zijn onder te verdelen in twee typen n.l. in die met schuren waarvan de deel evenwijdig aan de dijk ligt en in die met schuren waarbij de deel dwars op de dijk ligt. Bij beide typen ligt de stal steeds aan de lage achtergevel, evenwijdig aan de dijk. In veel gevallen zijn huis en schuur aaneengebouwd maar met gescheiden daken.

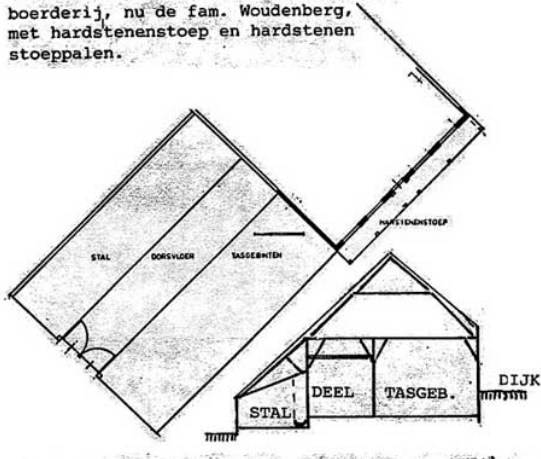
De woningen hebben twee leefniveaus, namelijk op het peil van de dijkskruin en één op het lager gelegen peil aan de achtergevel. Het onderling hoogteverschil bedraagt tussen de 1.00 en 1.60 m. In het laaggelegen deel van de woning vindt men de werkruimten als karnhuis, waskeuken en bakkeet. Op dijkniveau de woon- en zitkamer. De zolder diende voor het bewaren van graan.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

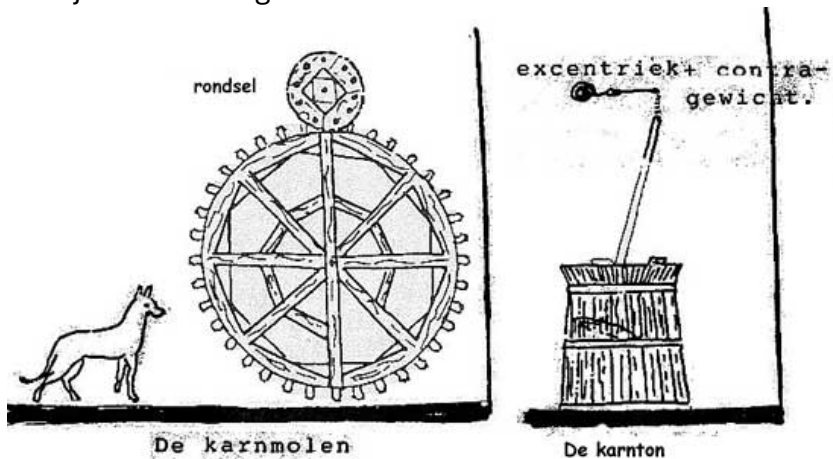

De in 1865 door Jac. Maris vernieuwde boerderij, nu de fam. Woudenberg, met hardstenenstoep en hardstenen stoeppalen.

Het karnhuis

Voor de komst van de Stoomzuivelfabriek te Fijnaart in 1903 werd de melk op de boerderij verwerkt tot boter en op de botermarkt verkocht. In de woning had men voor dit werk een vertrek tot zijn beschikking: het karnhuis.

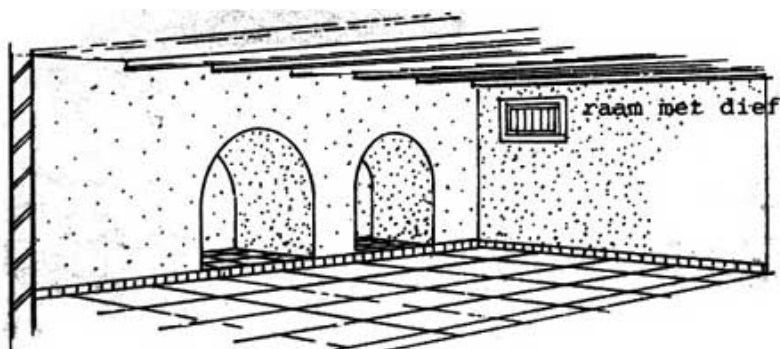
Het karnen kan op verschillende manieren gebeuren. Een veel toegepaste methode was het stampen of plonsen van de melk. De daartoe voorbereide melk werd in een ton met de toepasselijke naam karnton gedaan, waarin een stamper op en neer werd bewogen. De stamper bestond uit een stok met onderaan een plank in de vorm van een kruis of ring, in sommige streken wel druif genoemd. De benodigde arbeid voor dit op en neer bewegen kon ook geleverd worden door een karmolen. De karmolen bestaat uit een groot rad waarin een hond loopt en een rondsel met excentriek dat de rondgaande beweging omzet in een op- en neergaande

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

beweging.

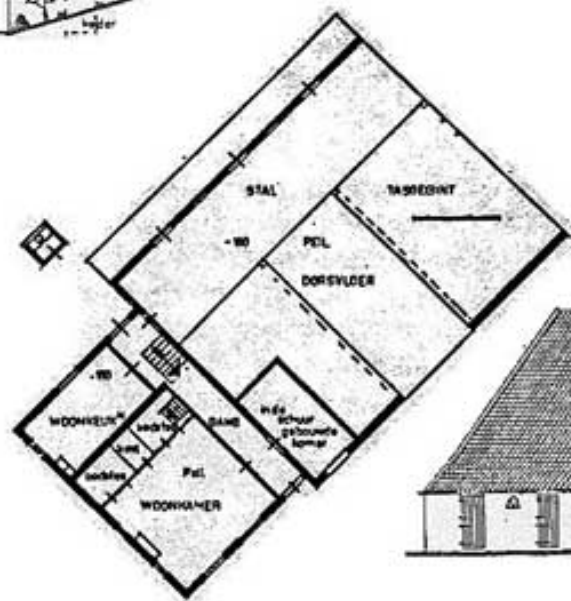
karmolen en karnton waren door een wand van elkaar gescheiden.

Kelders in dijkhuizen

Veel is de kelder gelegen onder de bedsteden in de woon- of zitkamer.

Waar deze ruimte voor de gebruiker onvoldoende groot was, vergrootte men haar eenvoudig door er één of twee nissen aan te bouwen.

De hier getoonde woning is van het type waarbij de vertrekken aan één zijde van de gang gelegen zijn; dit maakte in dit geval mogelijk zonder grote ingrepen een kamer in de schuur te maken.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

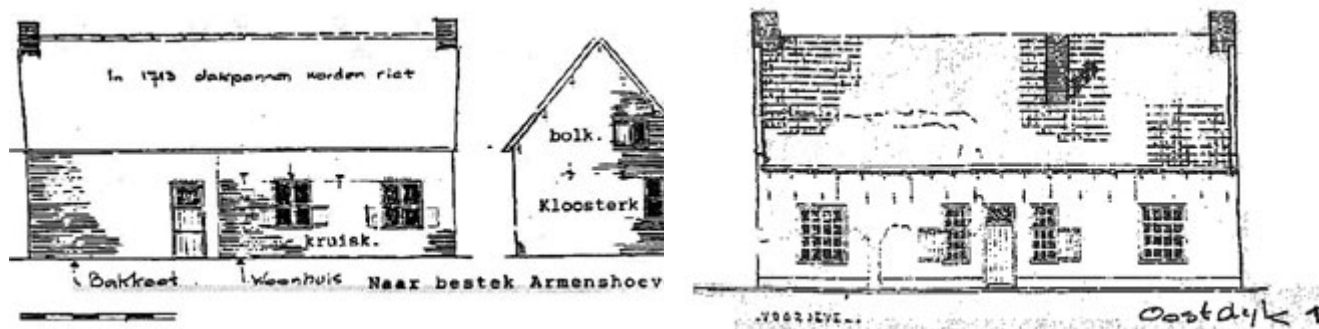
De landbouwerswoningen in de polder

De oudste woningen

Uit een bestek van juni 1713 omtrent het vernieuwen en repareren van het woonhuis en de bakkeet op de "Armenshoeve", nu Zuidlangeweg 3, zijn de hoofdafmetingen van woonhuis en bakkeet bekend gebleven. Uit het bestek en de gegevens van een latere verbouwing kan helaas geen plattegrond gereconstrueerd worden.

In het bestek is sprake van: kruiskozijnen, kloosterkozijnen, bolkozijn, zolderbalken en het vervangen van dakpannen door riet.

De hoofdvorm doet denken aan de woning van de familie De Lint aan de Oostdijk, die van de bestaande woningen beslist de oudste is. De constructie met moer- en kinderbalken en de met een gewelf afgesloten kelder wijzen daar op.

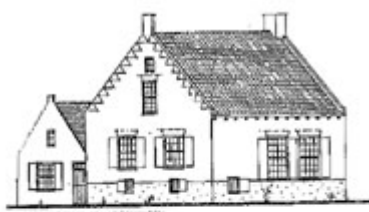
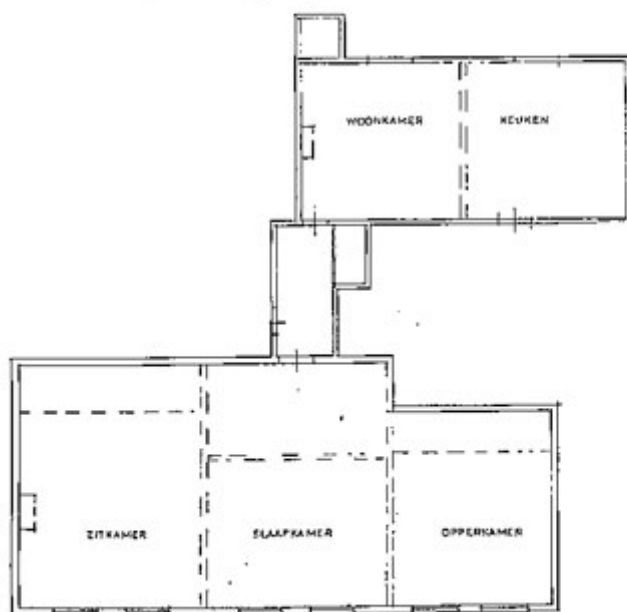
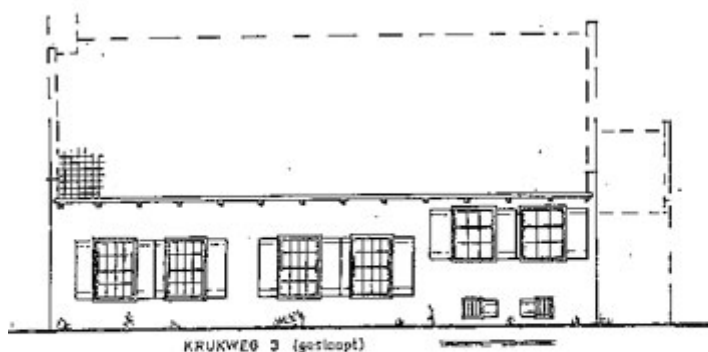

Het type woningen met een duidelijk verschil tussen lengte en breedte of diepte is meer voorgekomen in West-Brabant. Niet alleen onderstaande foto bewijst dit, ook het overblijfsel van de woning Kraaiendijk 8 onder Heijningen toont dit aan.

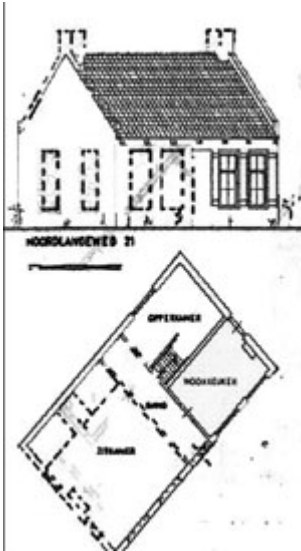
Het waren drietraveeën woningen bestaande uit een centraal gelegen keuken als werkvertrek met aan de ene zijde de kelder en daarboven de opperkamer en aan de andere zijde het voorhuis, de ontvangkamer.

De inmiddels gesloopte woning Krukweg 3 te Heijningen was zo'n uitgebreide woning.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Op het erf van de familie Oosthoek, Noordlangeweg 21 is te zien de in 1935 buiten gebruik gestelde woning (de aanbouw met platdak is van 1928). Wanneer deze woning gebouwd is, is niet met zekerheid te zeggen, maar gelet op de bouwwijze en toegepaste materialen is dit waarschijnlijk in de laatste decennia van de negentiende eeuw geweest. Uit gegevens van de grondbelasting blijkt dat daar eerder een veel groter huis heeft gestaan.

Dat de woningen niet altijd groot van opzet waren, is ook te zien aan het oorspronkelijke huis op de boerderij aan de andere kant van de Tonsedijk in de Nieuwe Fijnaartpolder dat volgens een jaartal op een loden vangbak aan een goot van 1789 is. Spoedig daarna is aan de schuur een grotere woning gebouwd.

Willemstadse boerderijen
door P. Hartmans architect NVA

Een soortgelijke combinatie is ook te zien op een oude foto van een inmiddels verdwenen boerderij in de Elisabethspolder, eveneens onder de gemeente Fijnaart.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De bij ouderen bekende boerderij van de Ned. Hervormde gemeente van Willemstad aan de Kraaiendijk onder Heijningen was een boerderij waar huis en schuur aaneen stonden.

Aan de hand van plattegronden kunnen we de ontwikkelingen in de bouw van deze woningen, zoals die in de loop der jaren plaats vonden, volgen.

De latere landbouwerswoningen

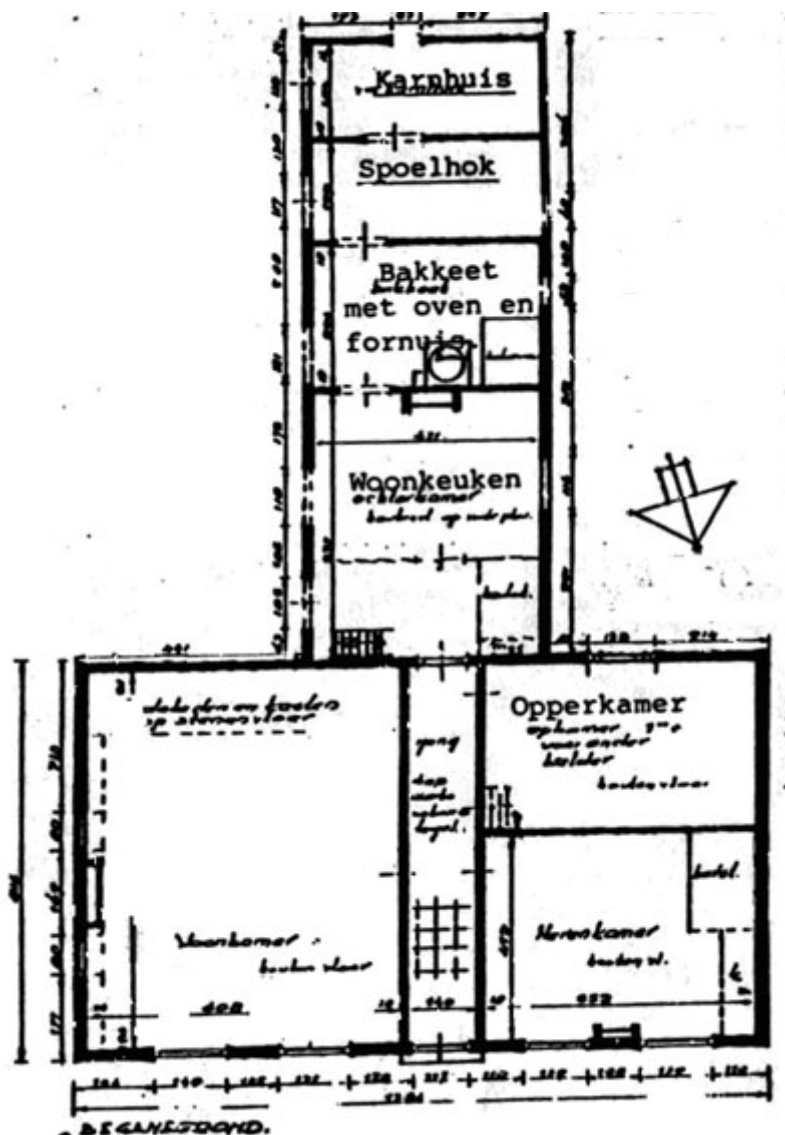
In het verleden bezaten deze woningen niet alleen een woonfunctie, maar waren ook dienstbaar aan de gehele bedrijfsvoering.

Zodra de graanbewaarpplaats in de schuur wordt ondergebracht, zien we de grootte van de woning afnemen. De benodigde zoldervloer voor het bewaren van het graan bepaalde blijkbaar de omvang van de woning.

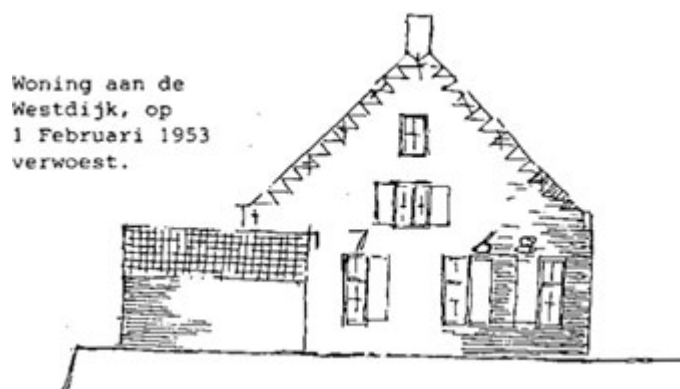
Bij het bespreken van de stads- en dijkboerderijen is reeds aandacht geschonken aan de melkverwerking. Niet alleen moest er gekarnd worden, ook moest er brood gebakken worden en voedsel voor mens en dier gekookt worden. Door genoemde bezigheden onder te brengen in een aanbouw, bereikte men dat de graanopslag zo droog mogelijk bleef.

Een plattegrond van een dergelijke "gelede" woning geeft een duidelijk beeld van de ligging der vertrekken.

Willemstadse boerderijen
door P. Hartmans architect NVA

Plattegrond van een woning van 1781 aan het Kwartier in de gemeente Fijnaart.

Woning aan de
Westdijk, op
1 Februari 1953
verwoest.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Veel voorkomend is een ander model woning dat ook in de wijde omgeving voorkomt. Dit type bestaat uit een hoofdgebouw met een bijna vierkante plattegrond van 10 à 12 x 12 à 14 M en een aanbouw.

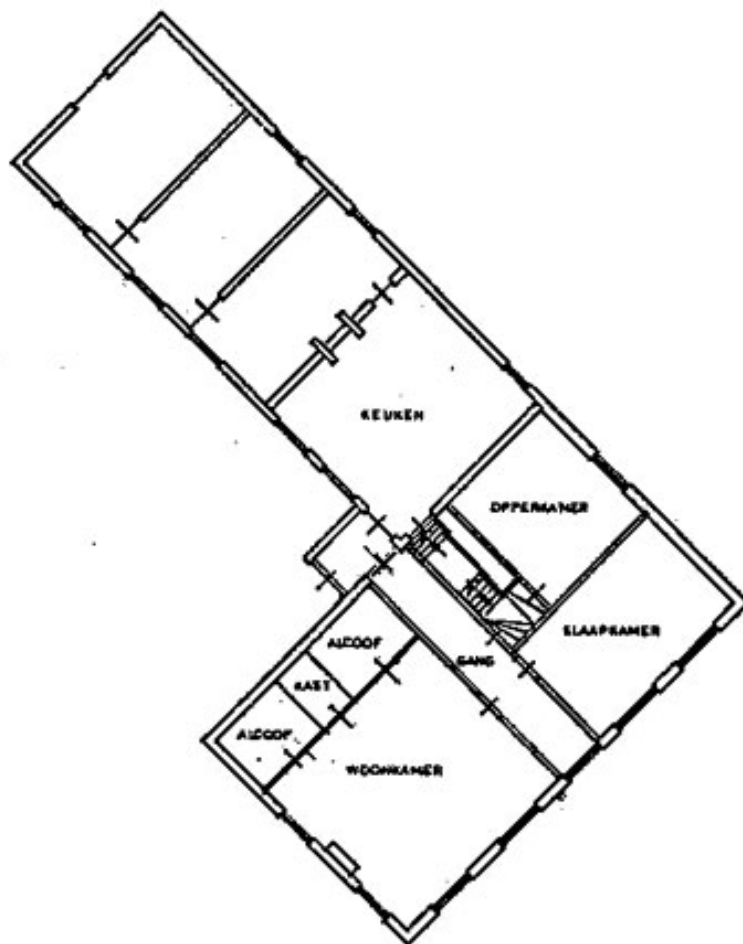
In het hoofdgebouw een gang van 1.30 à 1.50 M breed, waaraan de kamers zijn gelegen. Onder een der kamers, waarvan de vloer \pm 1.00 M boven het peil van de andere vertrekken ligt, de op(per)kamer, bevindt zich de kelder. De kelder was niet alleen voor de proviand maar ook voor de melkverwerking van belang. Aan de buitenkant van de woning is te zien waar de kelder is, de kelderramen en de lagere ramen van de opkamer geven dit duidelijk aan.

De topgevels steken boven het dak uit en zijn afgewerkt met vlechtingen. Als steen gebruikte men de gele ijsselsteen en voor de strekken boven de muuropeningen wel een donkerrode baksteen. In het eerder aangehaalde bestek uit 1713 wordt de nodige steen als volgt omschreven: "goede harde onder steen tot Dordt of boven de Noort gebacke".

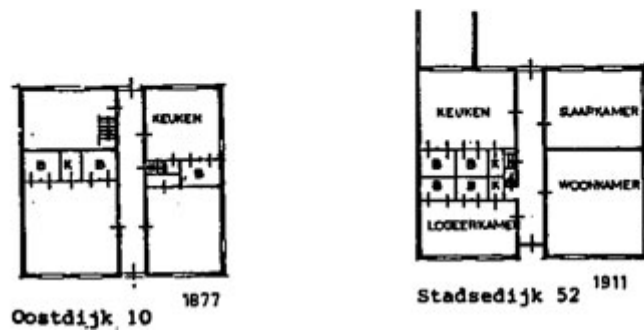
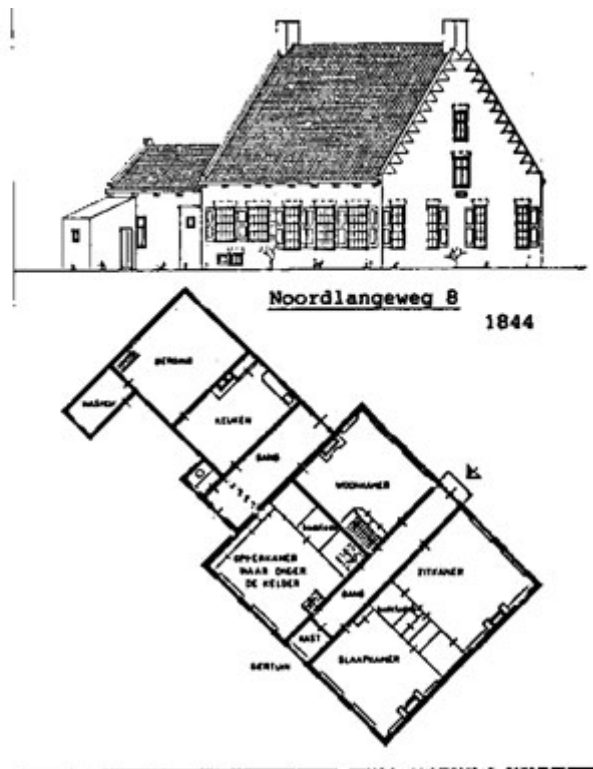

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Van een aantal woningen is de stichtingsdatum bekend doordat men de datum van de eerste steenlegging aangaf of de muurankers op een gevel liet "spreken", soms ook doordat een timmerman het schreef op de achterkant van een plank die later te voorschijn kwam. We moeten wel in gedachten houden dat het vaak de herbouw van een vroegere woning kan betreffen.

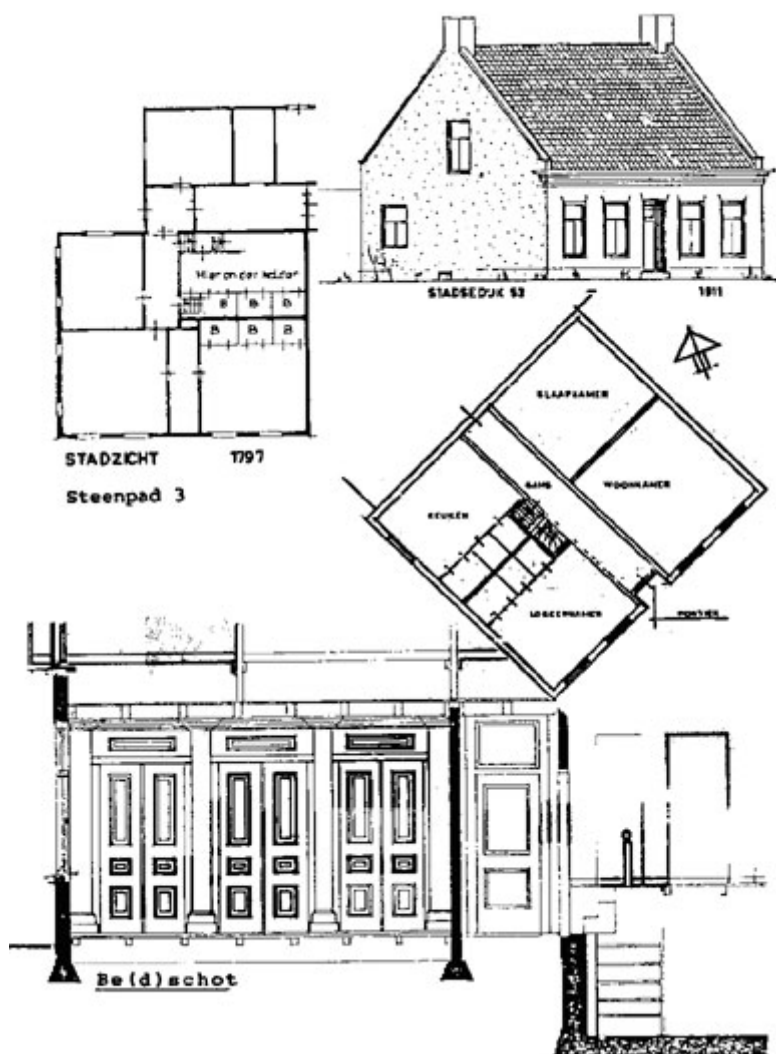
Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

We zien dat tot 1900 men éézelfde type woning heeft gebouwd. De belangrijkste kenmerken hiervan zijn: de grote kelder met daarboven de kelder- of opperkamer, een doorlopende gang, grote woonkamers, bedsteden, grote zolder en een aanbouw voor de werkvertrekken. In de kamers zijn bedsteden die gelegen zijn achter het be(d)schot, een fraaie houten wand in Dorische stijl.

Na 1900 verdwijnt de opperkamer en maakt plaats voor een gelijkvloers vertrek. Men had afzonderlijke kamers voor zomer- en winterbewoning.

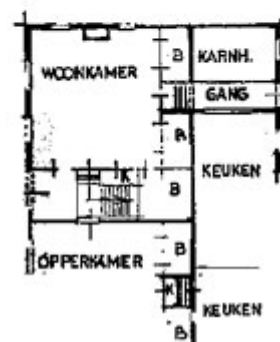
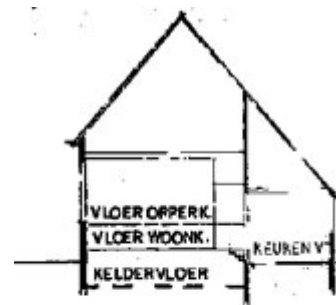
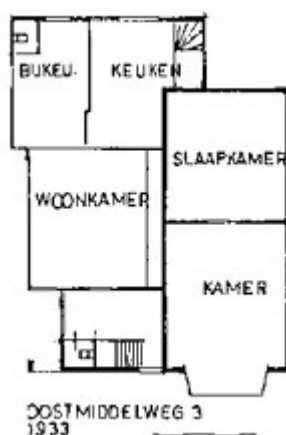
Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De plattgrond van de woning Steenpad 6 laat zien dat gebroken is met de traditionele vormgeving en overgegaan is naar de vorm van een vrijstaand huis in luxe uitvoering.

Dat de vernieuwing zich heeft doorgezet is te zien bij de woningen Oostmiddelweg 3 en Noordlangeweg 21. Bedsteden en bakketen behoren tot het verleden.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

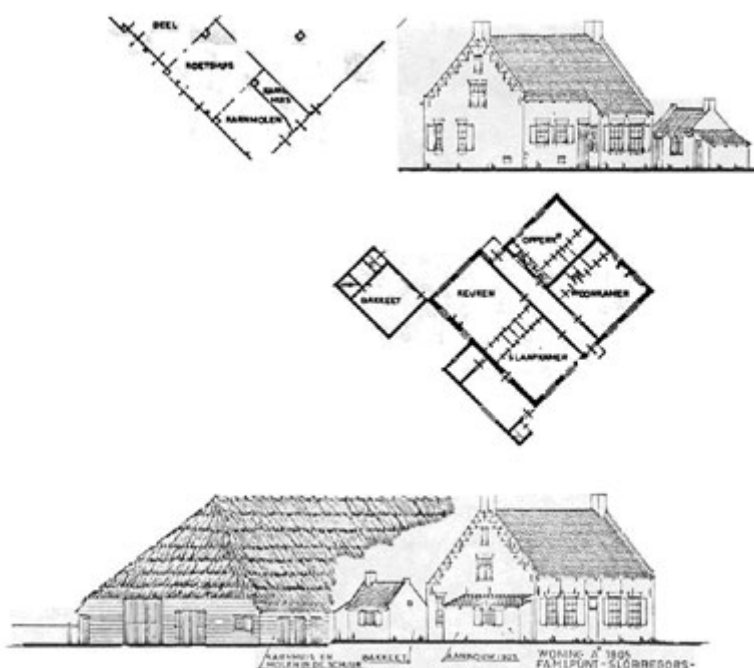
Voor de pioniers in de Sabina-Henricapolder (bedijkt 1787) zijn woningen gebouwd van een type dat sterk afwijkt van de tot hiertoe besproken typen.

Tussen de op het maaiveld gelegen keukenvloer en de vloer van de woonkamer is een hoogteverschil van 45 à 60 cm en tussen de woonkamervloer en de vloer van de opperkamer boven de kelder weer een verschil van 80 à 100 cm. Men bereikte zodoende dat de kelder minder diep in het grondwater uitgraven moest worden.

Nogmaals het karnhuis

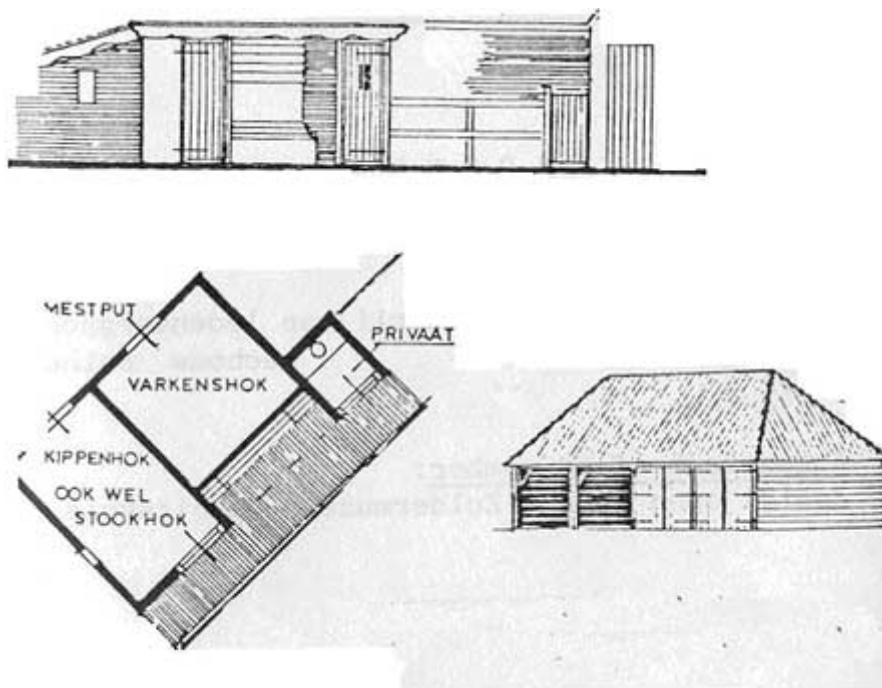
In het voorgaande artikel is de indruk gewekt dat het karnhuis altijd een onderdeel van de woning zou zijn. Van de heer L. Punt te Fijnaart kreeg ik gegevens over hun tijdens de watersnoodramp van 1953 verloren gegane boerderij. Bij hen was het karnhuis ondergebracht in de schuur. De grote ruimte voor de karnmolen zou er op duiden dat vóór de hondenmolen er eerst een rosmolen – een door een rondgaand paard aangedreven molen – werd gewerkt.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Vrijstaande gebouwen

De afbeelding laat een gecombineerd kippen- en varkenshok met aangebouwd privaat zien.

De arbeiderswoningen

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Algemeen

Tot een boerderijcomplex behoren ook woningen bestemd voor de huisvesting van de op die boerderij werkende vaste arbeiders. Men verstaat hieronder de medewerkers die een (meestal mondelinge) overeenkomst aangaan waarbij bepaald is dat gedurende één jaar tussentijds ontslag niet mogelijk is. Aangezien pachtcontracten van pachtboerderijen vroeger en ook nu nog, voor wat de gebouwen betreft op 1 mei eindigen, is het vanzelfsprekend dat de arbeidscontracten en het recht tot bewoning eveneens op 1 mei eindigen. Dit verklaart de vele verhuizingen die in de bevolkingsregisters op die dag genoteerd staan. De pacht van de landerijen eindigt blootschoofs, dat is als de oogst van het land is gehaald.

Behalve de arbeiderswoning als huurwoning bij de boerderij zijn er vanouds ook woningen die eigendom van de arbeider zijn.

De oudste arbeiderswoningen zijn, op de hierna te noemen uitzonderingen na, met toestemming van de Markies van Bergen op Zoom, tot 1795 eigenaar van de binnendijken, op de buitenberm van de Helse- en Stadsedijk gebouwd (cynsgronden).

Alleen bij de boerderijen "Ken U Zelve", Stadsedijk 32, en "Vredelust", Noordlangeweg 4, stonden voor 1811 arbeiderswoningen bij de boerderij. In de periode 1810 tot 1860 is dit aantal sterk uitgebreid.

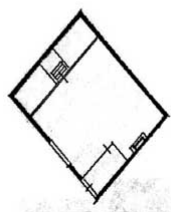
Ontwikkelingen in de huisvesting

De oudste woningen beschikten slechts over één vertrek en daarboven met een losse ladder bereikbare zolder. Achter de (enige) toegangsdeur was een

tochtportaal tje afgescheiden om te voorkomen dat de wind binnen vrij spel zou hebben.

De hoogte van het vertrek (de kamer) varieerde van 2.10 tot 2.25 M en had een stenen = plavuizen vloer. Vaak werd door de gebruiker een losse houten vloer meegebracht om over de plavuizen te leggen.

De oudste woningen zijn te onderscheiden in een tweetal typen, namelijk die met de bedsteden aan de kopgevel en andere met de bedsteden aan een langgevel.

De eerste uitbreiding aan deze woningen was het binnenportaal tje te vervangen door een houten aanbouw van ongeveer 1.80 x 1.80 M, in de volksmond bekend als het klompenhok.

Een volgende stap is om in plaats van het klompenhok een aanbouw over de volle breedte van de topgevel te maken, waarin naast het portaal ook plaats was voor een keuken.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Uitbreiding met keuken

Uitbreiding met klompenhok

Kelder onder de bedsteden.

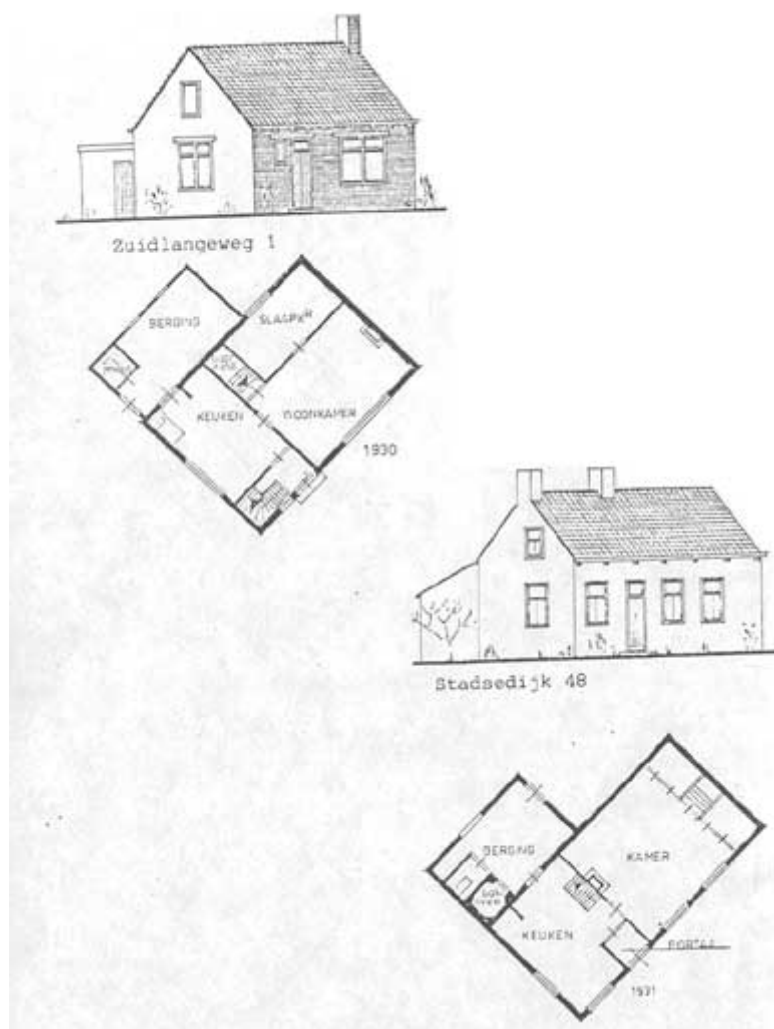
Stadsdijk 40 (1903)
van de woningwet

Zuidlangeweg 5 (1919)

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

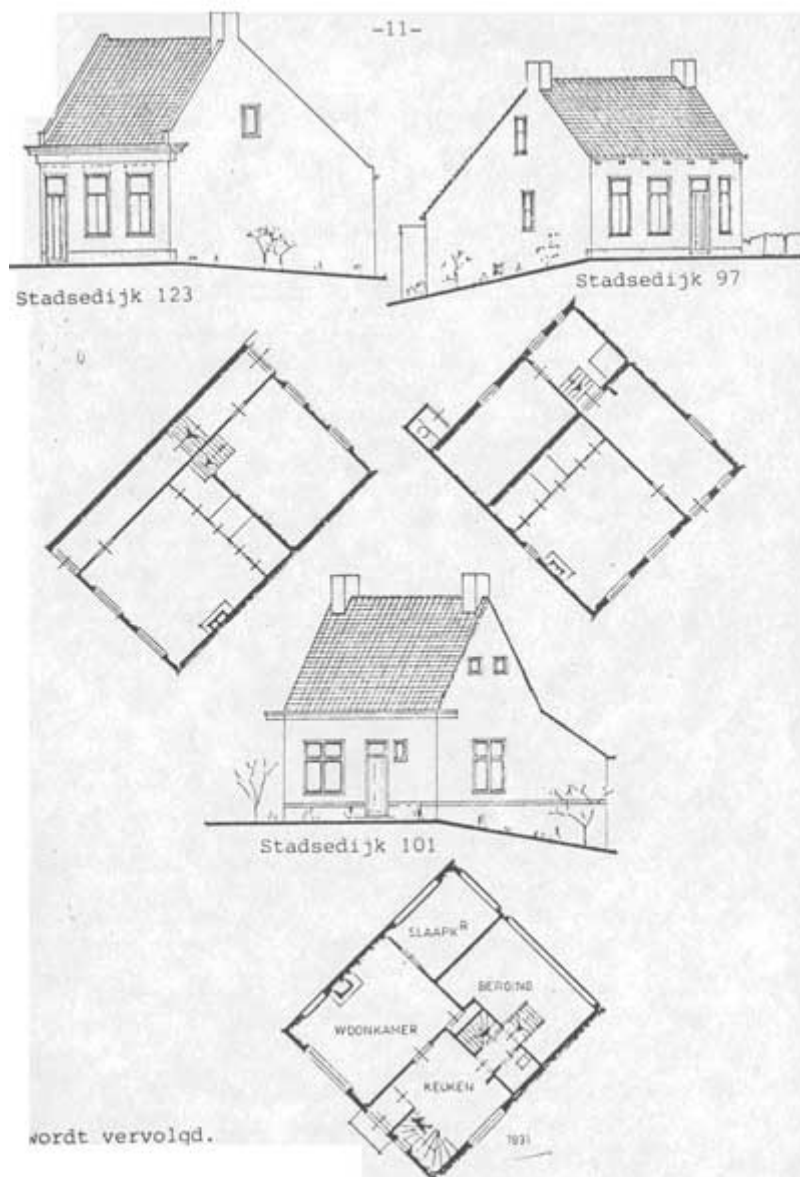
De in 1901 in werking getreden Woningwet verplichte de gemeenten een verordening in het leven te roepen en daarin minimum eisen omtrent het bouwen voor te schrijven. De eerste verordening in Willemstad is van 1905. Voor het verkrijgen van de voorgeschreven vergunning moet de aanvrager tekeningen van het te bouwen of verbouwen pand overleggen. Aan de hand van deze bewaard gebleven tekeningen is de verdere ontwikkeling van de woningbouw te volgen. Helaas zijn er onder de werking van deze wet slechts een drietal landarbeiderswoningen tot stand gekomen.

De eigen woningen

Meer landarbeiderswoningen hebben bewoners zelf, in een tijd dat er nog geen subsidiemogelijkheden waren, laten bouwen. Voor de bouwlocatie was men aangewezen op de Stadse- en Helsedijk. Door de Markies van Bergen op Zoom als eigenaar van deze dijken, zijn al spoedig na de bedijking van de polder De Ruigenhil bouwpercelen in gebruik gegeven, waarvoor een jaarlijks bedrag betaald moest worden (chijns). Het Franse bestuur heeft de dijken, samen met andere goederen die in het bezit gekomen waren van het Huis Paltz Beijeren (de erfopvolgers van de Markies van Bergen op Zoom) in beslag genomen en op 5 januari 1800

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

afgestaan aan de Bataafse Republiek. Laatstgenoemde heeft op 2 juli 1802 deze als domeingoederen te Fijnaart publiekelijk verkocht en zijn zo in particulier bezit gekomen. Eind 19e eeuw is de Stadsedijk in bezit van iemand, die begin van deze eeuw begonnen is gedeelten van het dijktalud als bouwgrond te verkopen. De grootte deze bouwpercelen varieert van 250 tot 500 M2. Dat zodoende een lintbebouwing ontstond deerde niemand.

De dijkwoningen zijn voor wat de situatie betreft te onderscheiden in woningen boven aan de dijk en woningen onder aan de dijk.

Voor wat de indeling betreft zijn er eveneens twee typen, namelijk die met de woonkamer en een gang op bovendijsniveau en de keuken op benedendijsniveau en het andere type waarbij de woonkamer en de keuken op hetzelfde niveau liggen.

De bekende bedsteden zij nog lang toegepast, eerst na 1930 zijn ze vanwege het verbod in de bouwverordening definitief verdwenen.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Bij de woningen Stadsdijk 47/49, gebouwd in 1925/26, is voor het laatst de als deugdelijk bekend staande ijsselsteen toegepast en is men later overgegaan naar de grotere waalvormsteen. Bij deze woningen zien we een portiek bij de voordeur, iets wat al eerder is aangegeven bij de woning Stadsdijk 52, gebouwd in 1911.

Overige elementen bij een boerderij

Bomen voor het huis

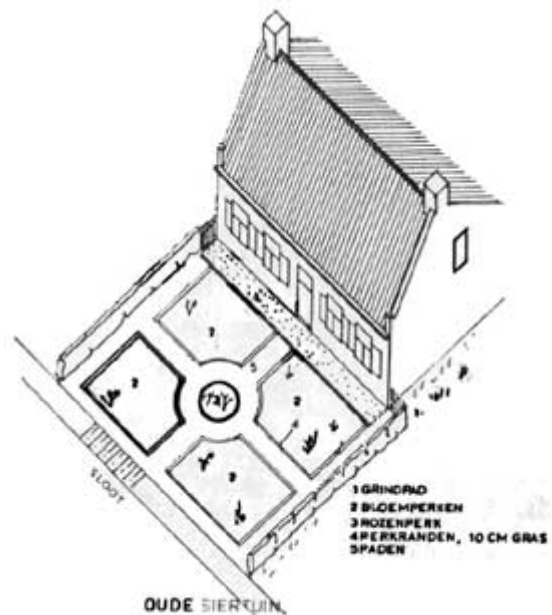
In het verleden was het gebruikelijk de woning tegen al te veel zonnewarmte af te schermen. Men deed dit door op een afstand van twee à drie meter voor het huis een aantal leibomen te planten. Als soort gebruikte men hiervoor meestal iepen- of lindebomen, althans soorten die in de winter hun blad verliezen om zodoende nog van de winter- en voorjaarszon te kunnen genieten. De tot een hoogte van ongeveer anderhalve meter witgekalkte boomstammen verlevendigden het aanzicht van de woning en vormden tegelijk een gids bij duisternis. Ook bij de dijkboerderij kwam soms deze vorm van beplanting voor.

Siertuin, moes- of groentetuin en boomgaard

De siertuinen lagen (en liggen) voor het huis en bestonden uit perken, afgezet met grasbanden of laagblijvende buxuspalmen. In de perken vaste planten, rozen en éénjarige zaaibloemen.

Aansluitend aan de siertuin, daarvan afgescheiden door een geschoren meidoornhaag, de moestuin. De moestuin – of zoals we tegenwoordig zeggen groentetuin – leverde het gehele jaar door de groenten en vruchten voor dagelijks gebruik en de inmaak.

Soms aansluitend aan de groentetuin, maar ook verder er vandaan, was er de bongerd (boomgaard). In de bongerd een variatie aan vruchtbomen voor vroeg en laat fruit zoals appels, peren, kersen, krozen, pruimen en mispels. Ook een moerbeiboom ontbrak meestal niet aan het assortiment.

Had de boerderij een oprijlaan dan was deze beplant

met olmen (iepenbomen) of populieren. ook was er ergens een rij knotwilgen. Knotwilgen, die om de vier jaar geknot moesten worden, leverden door dit "schaarhout" het nodige geriefhout op. Niet te vergeten de eerder genoemde "spaarpotbomen".

Rosmolens

Vóór de komst van de verbrandings- en elektromotoren kende men de rosmolen als aandrijfkracht voor machines en gereedschappen.

De kleine of éénpaardsrosmolen was voornamelijk in gebruik bij het karnen. Ze waren van hout en stonden of in de schuur of in een daartoe opgericht gebouwtje.

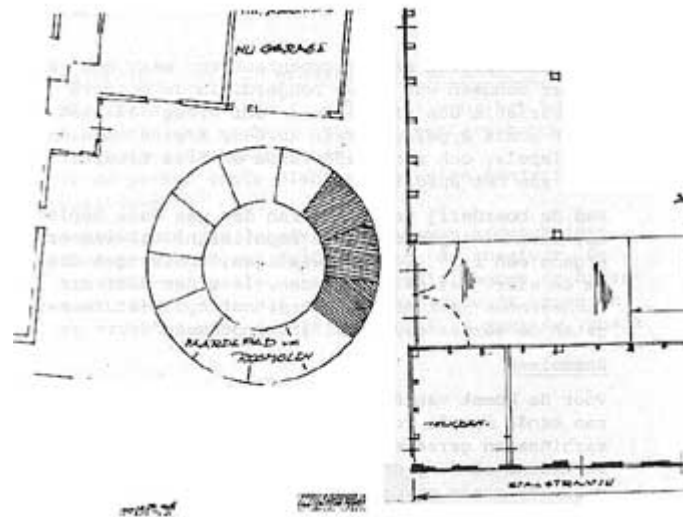
Later is men de rosmolens van ijzer en in een geheel andere vorm gaan maken, zodat ze ook

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

door twee paarden gedreven konden worden. Deze rosmolens werden in de openlucht opgesteld. Op sommige boerderijen is de plaats nog terug te vinden vanwege de rondgaande straat.

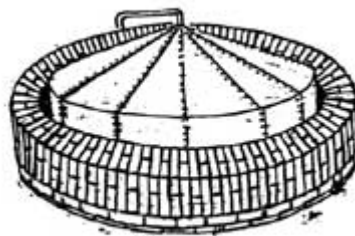
Ze bestonden uit een in het midden van de rondgaande straat geplaatste tandwielkast waaraan enerzijds een houten boom was bevestigd waaraan de paarden trokken en anderzijds kon door tussenkomst van cardanische koppelingen en met een over de grond liggende stang de draaiende beweging naar een in de schuur geplaatste dorsmachine of ander werktuig worden overgebracht.

Aangezien de eerste dorsmachines het graan op de vloer uitstortten, bleef de oorspronkelijk voor het dorsen met de vlegel bedoelde houten dorsvloer in die tijd nog in functie.

De gasput

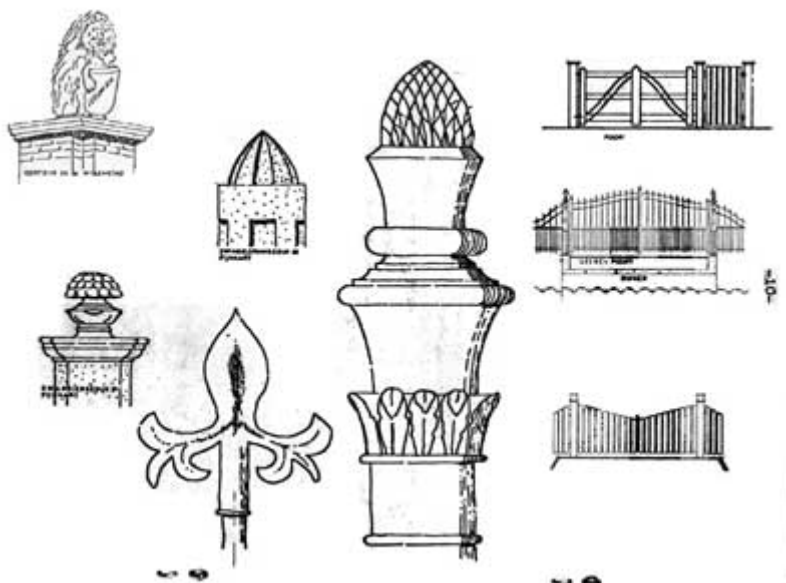
Op sommige boerderijen kende men een gasput. Vanuit het in de ondergrond aanwezige veen werd het moerasgas (ook wel brongas genoemd) gewonnen, opgevangen in een gasketel en gebruikt voor verlichting in huis.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

Toegangspoorten, poortpalen en draaihekken

De poort als toegang en afsluiting naar de boerderij is te vinden boven- of achter de sloot langs weg of dijk. Weinige van deze elementen zijn nog overgebleven, maar die er zijn, zijn toch het vermelden waard. Zo vinden we onder Willemstad, bij Oostdijk 24, de schilddragende leeuwen; onder Fijnaart aan de Kwartiersedijk 21 bewerkte siervazen en eveneens onder Fijnaart aan de Zwingelspaansedijk 22 gestileerde eikels van minder oude datum.

Naast de gemetselde poortpalen waren er ook de houten poortpalen, bestaande uit een rechte paal met een vierkante doorsnede van 20 à 22 centimeter. Als afsluiting tussen de palen gebruikte men dubbele houten poorten; bij minder voorname toegangen paste men een enkelvoudig houten draaihek toe.

Omstreeks de eeuwwisseling heeft de ijzeren poort ingang gevonden. Soms alleen als vervanging van de houten poortvleugels, maar ook wel tezamen met gietijzeren poortpalen. De gietijzeren poortpalen zijn er in diverse uitvoeringen. Ze bestaan uit een geprofileerde schacht, aan de top afgewerkt in de vorm van een eiken- of dennenappel. De tralies in de poort zijn vaak afgewerkt met Franse lelies.

De kleuren van het verfwerk

Het valt op dat in een streek waar de meekrapteelt in het verleden zo'n voorname plaats tussen de andere akkerbouwgewassen in nam, men zo weinig gebruik heeft gemaakt van de daaruit gewonnen rode verfstof (de kraplak) voor het buitenverfwerk.

De overheersende kleuren waren en zijn nog steeds groen en wit en dat in verschillende kleurnuances.

De zware raamkozijnen schilderde men wit en de ramen, deuren en luiken groen. Door de stopverfranden wit te maken is duidelijk te zien dat het hier niet een opening maar een afsluiting betreft. Het ijzerwerk werd en wordt om praktische redenen zwart geschilderd.

Witte dakgoten laten duidelijk de overgang van muur naar dak zien.

Willemstadse boerderijen door P. Hartmans architect NVA

De wit gemaakte zomen waarmee de dakpannen aan de topgevels aansluiten zijn nodig om het verschil in breedte van het dakschild op te vangen dat ontstaat door het "vliegend" (voorover) metselen van de topgevels. De wit gemaakte specie waarin de dakvorsten worden gelegd geven een duidelijke markering van de dakvlakken te zien.

Om er zeker van te zijn dat bij het overschilderen niets overgeslagen zou worden, werd voor het groen een iets donkerder groene verf genomen en werd aan de witte verf een weinig gele oker toegevoegd. Op den duur zijn zo de voorname donkergroene en gebroken witte tinten ontstaan.

Het binnenwerk

De bedsteden werden inwendig vaak blauw geschilderd, vandaar de naam bedstedeblauw.

Bij het overige binnenwerk kende men meerdere kleurvariaties, voornamelijk met blauw, groen en bruin, al dan niet afgezet met banden in een andere kleur.

Boerderijenroute

Fietsende of rijdende met de auto in de polder of op de dijken zal men bemerken dat er in de loop der jaren vernieuwing heeft plaats gevonden. Bij de nodige herbouw tengevolge van oorlogsgeweld en de watersnoodramp van 1953, is de ervaring opgedaan bij de boerderijbouw in de Wieringermeer en de Noordoostpolder van grote invloed geweest. Met de bouw van nieuwe schuren is een deel van de typische West-Brabantse schuren met de doorlopende langdeel verloren gegaan.